

MIROSLAV GLAVIČIĆ

IZVJEŠĆE O ARHEOLOŠKOM NADZORU I ZAŠTITNOM ISTRAŽIVANJU NA PROSTORU IZGRADNJE ŠKOLSKOŠPORTSKE DVORANE U SENJU

Miroslav Glavičić
Filozofski fakultet u Zadru
HR 23000 Zadar

UDK:904:72.032](497.5 Senj)
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 1995-11-10

Tijekom razdoblja lipanj - rujan 1995. djelatnici i suradnici Gradskog muzeja Senj vršili su arheološki nadzor i zaštitna istraživanja na prostoru izgradnje školskošportske dvorane u Senju, tj. na lokalitetu Štela na kojem su već ranije ustanovljeni dijelovi rimskodobnoga kupališnog kompleksa.

Vršeci iskop teškom mehanizacijom i ne pridržavajući se zakonskih odredaba, izvođač građevinskih radova devastirao je ovo vrijedno arheološko nalazište. Arheološka istraživanja svela su se na na istraživanje poteza zidova ili dijelova objekata preostalih nakon naleta mehanizacijom, a njihovo prostorno povezivanje u građevinske cjeline nije bilo moguće.

Istraživanjem je utvrđeno da su antički zidovi rađeni tipičnom rimskodobnom tehnikom uslojavanja pačetvorinastog kamenja, zaravnjenog lica, u čvrstu vapnenu žbuku s očitom tendencijom vodoravnog uslojavanja (tzv. *opus incertum*). Njihova pravilna orijentacija pokazuje da su objekti kojima su pripadali bili arhitektonski usklađeni u prostoru, a solidan način njihova temeljenja i gradnje, napose potez zida koji se uočio u krajnjem sjeveroistočnom dijelu iskopa, uz sporadičnu pojavu kockica mozaika na nivou podnice objekata, pokazuje da su neki od njih mogli imati i značajniju javnu namjenu.

Posebna pozornost pri istraživanju posvećena je gradnji antičkih vodosprema dokumentiranih na prostoru izgradnje, i poglavito načinu temeljenja njihovih podnica, za što se ukazala prilika kada su porušeni mehanizacijom. Dokumentirane vodospreme rađene su vrlo solidno uz poštivanje svih poznatih tehničkih rješenja za gradnju takvih objekata u antici, a u kakvom su prostornom odnosu bili s okolnim objektima, nije se dalo ustanoviti.

Na prostoru gradnje dokumentirani su i zidovi čija nemarnija tehnika zidanja i znatna razlika u debljini, iako imaju približnu istu orijentaciju, a temelji su im na istoj niveleti kao i rimskodobni, pokazuju da su kasniji, a zbog načina vršenja iskopa, osim pretpostavke da se radi o zidovima kasnoantičkih ili srednjovjekovnih objekata podizanih

na ovom prostoru nakon propasti rimskodobne Senije, ne može se reći ništa konkretnije. U ovo ne spadaju zidovi objekata koji su se ovdje nalazili do početka gradnje ili u nedavnoj prošlosti.

Iscrpno izvješćujući o istraživanju, uz predodjenje učinjene tehničke i foto-dokumentacije, autor zaključuje da je velika šteta što je uništena veća antička građevinska cjelina, koja bi, da je stručno istražena, zasigurno dala vrijedne podatke za proučavanje procesa poleogeneze i urbanističkog razvoja antičke Senije i kasnije srednjovjekovnog grada Senja.

Ranijim zaštitnim i sondažnim istraživanjima na prostoru Štele, koji je ime dobio po nekadašnjoj gostionici "Stella" (danas naziv za širi prostor oko Osnovne škole "S. S. Kranjčević"), otkriveni su dijelovi arhitekture rimskodobnog kupališta s pratećim prostorijama i vodospremama. Postojanje kupališnog kompleksa potvrđuje natpis (CIL III, 10054)¹ pronađen godine 1872., iz kojega doznajemo da je Lucije Domicije Galikan Papinijan, tadašnji namjesnik rimske pokrajine Dalmacije čije je namjesništvo određeno godinama 239.-241.,² dao sredstva za popravak trošnog kupališta grada Senije.³

Prvi arheološki nalazi na prostoru Štele o kojima se uspjelo nešto doznati vezuju se uz početak gradnje gimnazijske zgrade godine 1941. Godine 1956. pri kopanju jame za gašenje vapna također se naišlo na ostatke materijalne kulture rimskoga doba. Prvi konkretniji i dokumentirani nalazi na ovom prostoru uslijedili su godine 1964. kada se nivelirao teren za gradnju kina.⁴ Tada su otkriveni dijelovi hipokausta i drugih prostorija kupališta, čiju namjenu određuju nalazi karakterističnih okruglih i kockastih plosnatih opeka suspenzure hipokausta i tubula. Unutrašnjost istraživanih prostorija bila je ispunjena komadima krovnih opeka i crijepova, amfora i žbuke. Opsežnija, ali samo zaštitna, istraživanja provedena su za vrijeme gradnje nove zgrade osnovne škole godine 1972. Budući da o istraživanjima godine 1972. postoji iscrpno

¹ *Balneum vet[ustate con] / lapsus pe[cunia sua] seu pe[cunia publica] / restit[uit a fundamentis] / L[ucius] Do[mitius] ... / Gal[licanus] Papinianus] ...*

² Adolf JAGENTEUFEL, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von August bis Diokletian*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, 12, Wien, 1958, 94.

³ Šime LJUBIĆ, *Nadpisi*, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 1/1879, Zagreb, 1879, 21; Josip BRUNŠMID, *Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s., 9, Zagreb, 1907, 174, br. 293; Miroslav GLAVIČIĆ, *Nadpisi antičke Senije*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* (dalje: RFFZd), 33(20), 1993/1994, Zadar, 1994, 60-61.

⁴ Ante GLAVIČIĆ, *Arheološki nalazi iz Senja i okolice*, *Senjski zbornik* (dalje: Senj. zb.), 2, Senj, 1966, 408-409.

izvjješće,⁵ spomenut ćemo samo da je istraživani periferni sjeverozapadni dio kupališnog kompleksa, odnosno otkriveni su zidovi pomoćnih prostorija i pet vodosprema.

Osim na prostoru Štele i na obližnjem prostoru uz Šetalište S. S. Kranjčevića, na više mjesta dokumentirani su ostaci arhitekture rimskoga doba: na početku Šetališta u vrtu ex Vučić, pri kopanju jame za uzemljenje trafostanice i na prostoru Sv. Petar na kojemu se do godine 1540. nalazila frankopanska zadužbina samostan sv. Petra i crkva sv. Franje.⁶

Na prostoru koji se pruža u pravcu jugoistoka od zgrade osnovne škole, odnosno od prostora koji je ranije dijelom zaštitno istražen, predviđena je izgradnja školskešportske dvorane (Prilog I.). Znajući za veliku arheološku vrijednost prostora Štele, osobito pri proučavanju poleogeneze i urbanističkog razvoja predrimske i antičke Senije, upozoreni su odgovorne i nadležne gradske službe, već od same inicijative (1990.), na potrebu arheološkog istraživanja prostora predviđenog za gradnju.

Ohrabreni pozitivnim mišljenjima, bili smo uvjereni da se neće ponoviti situacija iz godine 1972. kada je započeta gradnja Osnovne škole, a zbog "viših društvenih interesa" nisu bila predviđena arheološka istraživanja. Ali brzom intervencijom mjerodavnih službi spriječena je veća devastacija i prostor predviđen gradnjom ipak je djelomice sondažno istražen. Vjerovali smo da su takva negativna iskustva stvar prošlosti, međutim, dogodilo se suprotno.

15. lipnja 1995. započeti su radovi na pripremi zemljišta za gradnju školskešportske dvorane u Senju. Izvođač radova, "Industrogradnja" d.o.o. Zagreb, započeo je radove bez ikakve najave i bez potrebite dokumentacije, i to teškom mehanizacijom. I već na samom početku, iako su radovi započeli rušenjem napuštenih objekata, mehanizacijom (veliki rovokopač) se ušlo u slojeve koji sadrže ostatke materijalne kulture rimskoga, a moguće i predrimskoga doba. O nezakonitom postupku izviješteni su usmeno i pismeno predstavnici izvođača, mjerodavne gradske službe i Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine. Odgovorne službe ovom problemu nisu pridavale primjerenu brigu, a neprimjerenim izjavama stvorena je negativna atmosfera, ignorirani su raniji rezultati i nove spoznaje, a istraživači i oni koji su pomagali pri istraživanju "optuženi" su za usporavanje radova, premda je jasno da je na dinamiku radova utjecalo nepostojanje uredne dokumentacije. To je možda

⁵ Ante GLAVIČIĆ, *Izveštaj arheološkog iskapanja na Šteli u Senju 1972. godine*, Senj. zb., 5, Senj, 1973, 447-464.

⁶ A. GLAVIČIĆ, *Arheološki nalazi...*, Senj. zb., 1966, 408; Ante GLAVIČIĆ, *Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II)*, Senj. zb., 3, Senj, 1967-68, 26-27.

dijelom i utjecalo na to da se izvođač ogлуši na sva upozorenja, pa čak i na izdano Rješenje o obustavi radova, koje je 19. lipnja 1995. donijela Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine Rijeka. Izvođač je, suprotno rješenju, nastavio iskop mehanizacijom (kasnije je dobivena dozvola za nastavak radova ali propisani uvjeti nisu poštivani), devastirao nalazište i potpuno onemogućio dogovoreno arheološko istraživanje koje je i Zaključkom Gradskog poglavarstva Grada Senja, o čemu je potpisan i ugovor, povjereno Gradskom muzeju Senj.

Arheološka istraživanja zbog takvog načina rada i rasporeda slojeva nije bilo moguće valjano obaviti. Sve što bi se pokazalo u profilu nakon prvog iskopa, zbog 4-5 metara debelih antičkih i recentnih slojeva (nasip nogometnog igrališta), jedva da se moglo primijetiti, a kamoli stručno istražiti ili dokumentirati. Ubrzo bi i to nestalo pod naletom mehanizacije izvođača. Tako je bezočnim nepoštivanjem zakona uništeno preko 2/3 prostora, a samo neka neriješena pitanja u gradnji (opskrba električnom energijom obližnjih korisnika) usporila su potpunu devastaciju, koja je, budući da nije bilo baš nikakvog razumijevanja izvođača i kooperativnosti u radu, uslijedila nešto kasnije.

U nemogućim uvjetima istraživanja su se ograničila na čišćenje zidova koji bi se pojavili u profilu (ako nisu odmah i u potpunosti uništeni) i izdvajanje ostataka materijalne kulture iz profila. Tek se kasnije pružila mogućnost da se na pojedinim mjestima izvrše zaštitna istraživanja, ali tek kad je prošla mehanizacija ili paralelno uz nju, što je dodatno otežavalo istraživanje. To je razlog što u izvješću u pojedinim slučajevima nismo mogli biti konkretniji, odnosno često smo mogli dokumentirati ostatke objekata ili manje poteze njihovih zidova, bez mogućnosti njihova povezivanja u prostoru, a još češće smo samo bespomoćno promatrali kako se mehanizacijom uništavaju dijelovi rimskodobnih objekata i nestaju kulturni slojevi (T. II., 1.-2.).⁷

⁷ Arheološki nadzor i zaštitna arheološka istraživanja vodio je prof. Ante Glavičić, ravnatelj Gradskog muzeja Senj, uz pomoć autora članka. Koristimo se prilikom da se još jednom posebno zahvalimo gosp. Mladenu Lončariću, koji je pedantno vodio tehničku dokumentaciju istraživanja. Nesebičnu i nadasve stručnu pomoć pri dokumentaciji pružila je poštovana dr. Aleksandra Faber, koja je u nekoliko navrata boravila na terenu, a u istraživanju je znatno pomogao i gosp. Darko Nekić, apsolvant arheologije i povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Crteže pronađenih predmeta izradila je kolegica Svjetlana Olujić, apsolvantica arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Navedenima, kao i svima ostalima koji su sudjelovali i pomogli u istraživanju, najljepše se zahvaljujemo na korektnosti u radu i primjerenoj suradnji. Zbog ograničenog prostora u članku objavljujemo samo dio učinjene tehničke dokumentacije. Cjelokupna dokumentacija pohranjena je u Gradskom muzeju Senj.

1. Tijekom mjeseca lipnja i djelomice srpnja 1995. arheološka istraživanja ograničila su se na čišćenje zidova koji su se pojavili u profilu (ako nisu odmah i u potpunosti uništeni) i izdvajanja materijalne kulture iz profila iskopa kad je to bilo moguće. Često očišćeni i dobro vidljivi zidovi uništeni su nemarom, ili možda s očitom namjerom. Zbog toga nisu mogli biti stručno dokumentirani pa o njima možemo govoriti samo na temelju skromnih preostataka bez mogućnosti njihova prostornog povezivanja u određene cjeline ili arhitektonski kompleks, te zaključiti da je očita razlika između rimskodobnih i kasnijih zidova.

Rimskodobni zidovi građeni su u tehnici *opus incertum*, tj. od kamenja pačetvorinastog oblika, s prilično dobro obrađenim licem, uslojenog u čvrstu žbuku s očitom tendencijom vodoravnog uslojavanja. Rimskodobni zidovi orijentirani su u pravcu sjeveroistok - jugozapad ili sjeverozapad - jugoistok (uz blagi otklon prema glavnim stranama svijeta) i širina im je cca 50 cm. Pojedini zidovi dokumentirani su samo u visini temeljne stope. Sporadična pojava crnih i bijelih kockica mozaika pretpostavlja mogućnost da su neki od objekata, koji su bili predstavljeni neuglednim preostacima zidova i temelja, imali i luksuzniju namjenu.

Recentni zidovi čije preciznije kronološko determiniranje na temelju sačuvanog nije moguće izvršiti, i smjerom pružanja i tehnikom gradnje pokazuju očitu razliku. Među njima razlikujemo zidove koji pripadaju objektima porušenim pri građevinskim radovima, te debele zidove dosta grubo i nemarno rađene, približno iste orijentacije s onima rimskodobnima. Ove možemo samo uvjetno pripisati kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom razdoblju Senja, i to samo zato što su sačuvani u istoj niveleti s rimskodobnim, odnosno temelji su im izrađeni u zdravici. Drugi relevantni podaci nisu bili dostupni, zbog iskopa mehanizacijom i više metara debelih slojeva nasipa nad njima.

U rimskodobnom kulturnom sloju koji određuju ostaci materijalne kulture i spomenuti zidovi, prosječne debljine 0,5 m, izdvojeni su ostaci krovnih opeka i keramičkih posuda za svakodnevnu uporabu (najčešće amfora). Sporadično se nailazi i na ulomke stakla. Pronađen je i jedan jako korodirani željezni nož, nekoliko čavala i jedna koštana ukosnica, a na pojedinim mjestima uočeni su slojevi pepela i crne zemlje.

Iznad rimskodobnog nalaze se recentni slojevi nastali nasipavanjem i kultiviranjem prostora tijekom srednjeg vijeka. U novije doba nasipavani su slojevi zemlje za potrebe niveliranja nogometnog igrališta. Debljina tih slojeva od 2 do 3 m onemogućavala je istraživanje rimskodobnog i srednjovjekovnog

kulturnog sloja. Da je kojim slučajem izvođač uvažio naše mišljenje i umjesto okomitog vršio vodoravni iskop, mogla su se izvršiti opsežnija i sustavna istraživanja, dobio bi se daleko bolji vizualni efekt, neusporediv s tadašnjim, u kojem je samo stručno, nikako laičko, oko moglo vidjeti da se radi o ostacima dobro građenih objekata urbanistički usklađenim s nedaleko otkrivenim kupališnim kompleksom, te podaci i bogatiji nalazi prijeko potrebni za cjelovitije sagledavanje problematike okolnog prostora. Možemo samo zaključiti da je takvim nasilnim iskopom uništen veći dio antičke građevinske cjeline.

2. Arheološkim istraživanjima godine 1972. istražen je dio antičke vodospreme (T. XI., 2.) u kojoj su nađeni dijelovi mramorne kompozicije u kojoj središnje mjesto zauzima skulptura boga Libera.⁸ Budući da kompozicija predstavlja jedan od najznačajnijih nalaza iz doba antičke Senije, da ranijim istraživanjem vodosprema nije bila istraжена u cijelosti, te da zbog spomenutog načina izvođenja radova istraživanja na gradilištu nisu bila moguća, očekujući energičniju intervenciju mjerodavnih službi za zaštitu kulturne baštine, držali smo opravdanim i prijeko potrebnim obaviti to istraživanje kada se pružila prilika. Vodosprema se danas nalazi u podrumskim prostorijama osnovne škole (Prilog X.).

Vodosprema je izrađena prema propisanim pravilima za izgradnju takvih objekata.⁹ Pačetvorinasto prilično dobro obrađeno kamenje uslojeno je u čvrstu žbuku, a zidovi su radi hidroizolacijskih razloga s unutrašnje strane oblijepljeni debljim slojem grube ali čvrste žbuke (slojevi žbuke debljine 10-16 cm sačuvani su djelomice na sjeveroistočnoj i sjeverozapadnoj strani) u kojoj su primjetna ne samo krupnija zrnca pijeska nego i manje kamenje i komadi razbijenih krovnih opeka. Budući da je vodosprema u cijelosti bila u zemlji, zidovi s vanjske strane nisu brižljivo izrađeni. Debljina zidova iznosi od 44 do 48 cm. Zidovi su sačuvani u visini od 54 do 196 cm. Dno vodospreme, s blagim ulęnućem u sredini, čine pravilno u redove (12 redova po dužini i 13 redova po širini) poredane opeke veličine 45 x 30 cm postavljene vjerojatno u deblji sloj žbuke. Podnica nije nigdje oštećena pa je ni mi nismo htjeli oštetiti da saznamo način njena temeljenja. Zbog nepropusnosti pri dnu cisterne na spoju zidova i poda

⁸ A. GLAVIČIĆ, *Izvišćaj arheološkog iskapanja...*, Senj. zb., 1973, 462-463.

⁹ O nalazima vodosprema usp. Miroslav GLAVIČIĆ, *Nalazi vodosprema rimskodobnog kupališnog kompleksa u Senji*, RFFZd, 34(21), 1994/95, 85-92. Budući da je navedeni članak sastavni dio ovoga Izvišćća, a možda je čitateljima *Senjskog zbornika* teže dostupan, uz neznatne promjene objavljuje se i ovdje.

hidrauličnom žbukom izvedeno je zakošenje. Dimenzije vodospreme s unutrašnje strane iznose 5,24 (5,26) x 3,97 (3,92) m.

Prostor vodospreme bio je ispunjen kamenjem i žbukom od urušenih zidova te drugom šutom i materijalom bačenim u nju. Vodosprema je bila natkrita drvenom konstrukcijom na kojoj su bili poslagani crjepovi. O tome svjedoči sačuvana rupa za usad grede na sjeverozapadnoj strani, te nalazi krovnih ploča, crjepova i čavala u ispuni vodospreme.

Nalaz stopala i potkoljenice lijeve noge upotpunili su ranije pronađeni kip Libera. Među nalazima ističu se i ulomci oboda većih kamenica, te nekoliko tegula s ostacima radioničkih žigova. Izdvojeno je i više karakterističnih dijelova amfora (obodi, ručke, šiljci).

3. U profilu iskopa ispod električnog stupa (do garaže i željeznih vrata nogometnog igrališta) već za ranijih građevinskih radova uočeni su ostaci zidova (zidovi 1A i 1B), koji su hotimice uništavani mehanizacijom u cijeloj otkrivenoj dužini (Prilog IV.; T. VIII., 1.-2).

Zid 1A proteže se u smjeru sjeverozapad-jugoistok (otklon od sjevera cca 30°) i građen je vodoravnim uslojavanjem kamenja u čvrstu žbuku. S unutrašnje strane zida lica kamenja su prilično dobro zaravnjena i uklopljena u okomitu strukturu zida. S vanjske strane, budući da je zid ukopan u zdravicu, lica kamenja nisu se obrađivala niti brižljivo okomito poravnavala. Temelj zida s istakom protezao se cca 20-30 cm ispod utvrđene podnice objekta. Širina zida iznosi u prosjeku 50 cm (48-52 cm), sačuvan je u visini od 20 do 60 cm i otkiven u dužini od 2 m. Podnica je izrađena od nekoliko slojeva žbuke, a pronađene bijele i crne kockice (sporadično i u većem broju) uz niveletu podnice pretpostavljaju mogućnost postojanja mozaika. Budući da je zid u cijeloj sačuvanoj visini izrađen u zdravici, tj. da je objekt ukopan u crvenicu koja se znatno razlikuje od sivosmeđeg kulturnog sloja unutar i iznad objekta, držimo da se radi o podrumskim prostorijama objekta, čije se dimenzije nisu mogle odrediti. U kulturnom sloju dokumentirani su ulomci tegula i amfora, te sporadično sitni ulomci finije keramike. Zid 1B prostire se u smjeru sjeveroistok-jugozapad i gotovo je okomit na zid 1A. Moguća povezanost sa zidom 1A nije utvrđena, ali znatno grublja tehnika gradnje (lica kamenja s obje strane su grubo poravnata), slabija vezivna žbuka i širina od 1 m jasno pokazuju da se nikako ne radi o zidu koji bi pripadao spomenutom objektu. Njegov temelj postavljen je u istoj niveleti sa zidom 1A, sačuvana visina iznosi 50-60 cm, a istražen je u dužini od 2 m. Radi se dakle o dijelu zida nekoga kasnoantičkog ili srednjovjekovnog objekta čija se namjena nije mogla odrediti.

Nasip debljine preko 3 m iznad otkrivenih zidova znatno je otežavao istraživanje. Zbog opasnosti od urušavanja nasipa i električnog stupa, te velikih kamenih blokova potpornog zida, istraživanje je bilo onemogućeno, a daljnje nije sprovedeno budući da se nastavilo s uobičajenom praksom uništavanja.

4. U rimskodobnom kulturnom sloju ispod električnog stupa na "otoku" istraživani su ostaci zida (zid 3) i arheološki vrlo vrijedan kulturni sloj, koji je dokumentiran i pri ranijem iskopu (Prilog I., Prilog VI.; T. I., 2.; T. IX., 1-2.; T. X., 1.).¹⁰ Zid je rađen u već spomenutoj tehnici uslojavanja pačetvorinastog kamenja u čvrstu žbuku (*opus incertum*). Sačuvan je u visini 2 ili 3 reda kamenja, tj. cca 20-30 cm, a istraženu dužinu precizno ne možemo odrediti, jer su (nakon što su očišćeni) "kao slučajno" (T. II., 2.) uništeni mehanizacijom poput ranije otkrivenih dijelova zida. Istraživanja su bila znatno otežana zbog debelog nasipa zemlje, te stalne prijetnje rušenja električnog stupa. Šteta, jer se pokazalo da je upravo taj dio arheološki najzanimljiviji. Naime, rimskodobni kulturni sloj u sačuvanoj visini zida sadrži mnoštvo ulomaka keramike, pa bi prikupljeni ulomci keramike uz specijalističku obradu mogli dati vrijedne kronološke podatke, to više jer se neke posude mogu manjim ili većim dijelom rekonstruirati.

Posebnu vrijednost pružaju ulomci posuda finije izrade (*terra sigillata*), među kojima su najčešći dijelovi tijela, oboda i dna zdjelica i vrčeva (T. XV., 5.; T. XVI., 5.). Kao vrlo zanimljiv ističemo nalaz gornjeg dijela keramičke posude (T. XIII., 1-4.; T. XIV., 1.), svijetlocrvenkaste boje, koji prikazuje sa svih strana glavu muškarca bujne brade, brkova i kose, s dijelom nagih ramena i prsiju (sačuvane dimenzije: visina 11 cm, najveća širina 5 cm, promjer izljeva 0,9 cm, debljina stijenki 0,4 cm). Glava muškarca lagano je okrenuta ulijevo i malo pognuta te nema dvojbe da prikazuje umornoga Herakla. Ne upuštajući se u daljnju analizu fizionomije lica, ističemo samo da je izvedba svih detalja na visokoj razini i potvrđuje visoke domete radionice u kojoj je izrađena. Posuda je izrađena od dva kalupa koji su slijepljeni, a to potvrđuju deblji spojevi s unutrašnje strane te primjetna ojačanja na vanjskoj strani. Da se radi o posudi koja je izrađena tako da prikazuje Herakla (sačuvan je samo gornji dio pa ne

¹⁰ Manji neiskopani dio gradilišta, koji je zbog neriješenog pitanja opskrbe električnom energijom obližnjih korisnika ostao stršiti, zajedno sa svojim stupom, i kada je širi prostor iskopan duboko u zdravicu i kamen živac, nazvali smo "otok". To je bila i sreća u nesreći jer smo iz kulturnog sloja uspjeli izvući arheološki materijal, poglavito keramiku, čija će specijalistička obrada možda dati i nešto konkretnijih kronoloških podataka koji bi bili veoma vrijedni i upotpunili neke praznine u sagledavanju ukupnosti problema ovoga devastiranog antičkog građevinskog kompleksa.

možemo odrediti je li Heraklo bio prikazan u cijelosti ili možda samo do pojasa), zaključujemo na temelju šupljine unutrašnjosti te izljeva koji je izveden u obliku posudice postavljene tako da izgleda kao da stoji na glavi. Na vrhu glave nalaze se i dvije nasuprotne ručice koje su služile za vješanje posude. Nije sporno, dakle, da je na ovaj način predložen lik Herakla, međutim, kako u dostupnoj literaturi nismo uspjeli pronaći izravne analogije, određivanje njezine namjene nije lako. S obzirom na to da prikazuje Herakla, vrlo omiljeno božanstvo antičkoga doba, najlakše bi nam bilo da njezinu namjenu odredimo kao kulturnu, odnosno da se ona, ili sadržaj koji se u njoj nalazio, koristila pri vršenju kulta. Ali možda u određivanju namjene možemo smjelije krenuti dalje. Budući da se u ovoj posudi, čija je stvarna veličina mogla iznositi oko 30-ak centimetara, mogla nalaziti manja količina tekućine, te da se radi o Heraklu, mogli bismo pretpostaviti da se u njoj nalazilo ulje kojim su se, prije ulaska ili nakon izlaska iz borilišta, mazali boreci u palestri. Ta pretpostavka otvara i drugi niz pitanja o kojima sada nećemo raspravljati. Pojašnjenja treba potražiti tek kad se na temelju analogija otkrije stvarna namjena, odnosno način uporabe posude. Na temelju mjesta i okolnosti nalaza te stilskih osobitosti, npr. uvojci kose i brade oblikovani u tzv. pužnice, možemo je datirati u drugu polovicu 2. st.

U istom kulturnom sloju dokumentirani su i ulomci tzv. firma svjetiljaka (npr. *FORTIS* predložena na T. XIV, 2.). U sloju je pronađeno i više rimskih novčića, koji se detaljnije obrađuju pri kraju izvješća, kao i više željeznih čavala. Brojne su morske školjke i puževi, te životinjske kosti, što sve, uz mnoštvo ulomaka keramike, zorno pokazuje da je taj prostor upotrebljavan za bacanje otpadaka.

Zbog velikog arheološkog značenja "otoka", napose kulturnog sloja s ulomcima rimskodobne keramike, dogovoreno je s izvođačem da se nakon uklanjanja električnog stupa neće uništiti kulturni sloj. Dogovor postignut tijekom jutra već popodne je zaboravljen. Mehanizacijom je "otok" porušen i vrijedan arheološki materijal ponovno je uništen.

5. Nakon iskopa mehanizacijom u sjeveroistočnom profilu iskopa pokazali su se temelji zidova jedne monumentalnije javne zgrade. Budući da se nije uspjela ishoditi pomoć (obećana od investitora i izvođača) mehanizacije pri istraživanju, rušenje recentnog nasipa iznad zidova obavljeno je ručno uz stalnu opasnost urušavanja na radnike.

Mukotrpnim radom i skidanjem recentnog nasipa u sjeveroistočnom profilu otkriven je jedinstven zid, ili niz zidova, koji se u pravcu sjeverozapad-jugoistok proteže u dužinu od 25 m (Prilog I., Prilog XII.; T. I., 1.; T. III., 1.-2.;;

T. IV., 1.-2.; T. V., 1.-2.; T. VI., 1.-2.; T. VII., 1.-2.). Dvojbu radi li se o jednom ili nizu zidova, zbog mogućeg urušavanja nogometnog igrališta nismo uspjeli razriješiti. Iz istog razloga nisu otkriveni poprečni zidovi.

Bez obzira na tu dvojbu, jasno je da se radi o zidu, kojemu se u profilu otkrila vanjska fasada, tj. lice zida izrađeno je od dobro obrađenoga kamena s blago istaknutom bunjom (Prilog II.-IV.; T. III.-VII.). Širina zida iznosi 60 cm, sačuvana visina 30 cm od temeljne stope, a rađen je uobičajenom tehnikom horizontalnog uslojavanja pačetvorinastog kamenja u čvrstu žbuku. Temelj zida čvrsto je građen s prosječnom dubinom od cca 50 cm, a dublji je na mjestima gdje je bila potrebna nivelacija (Prilog IV.). Na dugom potezu zida uočeno je nekoliko prekida. U jednom slučaju nedvojbeno je da se radi o vratima širine 1,25 m ispod kojih se nalazio odvodni kanal izrađen od opeke. Drugi put uzrok prekida je ukopavanje recentne vodovodne cijevi, a za treći prekid nije jasno radi li se o još jednom prolazu ili je prekid nastao pri rušenju objekta (kamenje iz zida vađeno je i uporabljeno kao građevinski materijal pri kasnijim gradnjama). Na nivou temeljne stope zida s vanjske strane otkrivene su dvije približno kvadratne ploče od kojih je jedna mogla poslužiti kao ležaj za bazu pilastara (T. V., 1.-2.; T. VI., 1.).

Nivelacija prirodnih ulegnuća terena uslojavanjem sitnijeg kamenja u čvrstu žbuku, koja se iznimno dobro uočava u profilu iskopa, kazuje da je prostor izvan objekta bio isplaniran, odnosno da se s vanjske strane zida nalazio dvorišni prostor ili javna komunikacija. To potvrđuje i nalaz kamene ploče s izlisanom površinom blizu pretpostavljenih vrata, a na nivou temeljne stope.

Ljepota izrade fasade zida i nedvojbeno čvrsta gradnja s dubokim temeljom, dužina zida te isplanirana i nivelirana površina s vanjske strane, razlozi su zbog kojih držimo da se radi o objektu većih dimenzija s mogućom reprezentativnom javnom namjenom. Stoga je neprocjenjiva šteta što je izvođač uništio potez zida koji je izlazio izvan prostora predviđenog za gradnju dvorane. Pretpostavljamo da se veći dio toga objekta prostire ispod današnjeg nogometnog igrališta pa postoji nada da će se jednog dana u povoljnijem ozračju izvršiti arheološka istraživanja i da će ova dokumentacija tada biti od pomoći. Važno je naglasiti da je niveleta temeljne stope ovoga zida u odnosu na druge zidove viša za cca 1 m, pa jasno pokazuje terasasto oblikovanje rimskodobne Senije uzrokovano konfiguracijom terena.

Tijekom iskopa nailazilo se sporadično na ulomke rimskodobne keramike, kockice bijelog i crnog mozaika, te željezne čavle.

U istom sjeveroistočnom profilu iskopa, gledajući prema profilu lijevo od utvrđenog završetka poteza spomenutog monumentalnog zida, na dubini 2,40 -

2,80 m ispod gornjeg nivoa nogometnog igrališta, mehanizacijom je oštećen antički pitos - veća posuda za pohranu žitarica. *In situ*, tj. na izvornom mjestu, pronađeni pitos pri iskopu znatno je oštećen, a sačuvan je donji dio ove posude do otprilike visine malo iznad njezina trbuha, i to samo u polovici. Sačuvana visina iznosi 40 cm, a najveća širina 66 cm. Pitos je umetnut u ležište koje je za njega posebno izgrađeno, tj. iskopana jama obložena je manjim kamenjem, a nakon što je u tako pripremljeno ležište postavljena posuda, prostor je ispunjen finim pijeskom koji ju je sa svih strana učvrstio i onemogućio njeno prevrtanje (Prilog V.; T. X., 2.). Čini se da se nekako u sačuvanoj visini naziru ostaci podnice od bijele žbuke, iako je to bilo teško utvrditi u zatečenoj situaciji. Dakle, polovica pitosa bila je ukopana, a polovica je virila izvan ležišta kako bi manipulacija pri punjenju i pražnjenju sadržaja bila lakša. Nivo te podnice otprilike bi odgovarao nivou temeljne stope monumentalnog zida dokumentiranog u istom profilu gradilišta, tj. na cca 2,50 m ispod današnjeg nivoa nogometnog igrališta. Lijevo od utvrđenog sigurno, a desno od njega vjerojatno, ocrta su se u profilu još dva posebno napravljena ležišta za pitose koji su na žalost mehanizacijom uništeni pri iskopu.

Zbog načina izvođenja radova ponovno smo lišeni konkretnijih podataka, no kako bilo da bilo, taj nalaz pitosa *in situ* kazuje da se ovdje nalazilo posebno izgrađeno spremište za hranu, najvjerojatnije žitarice, koja se pohranjivala u posude koje su za to bile posebno predviđene. Crna zemlja koja je činila ispunu ostatka pitosa kazuje da je njegov sadržaj istrunio nakon što je spremište, pretpostavljamo i objekt u čijem se podrumskom prostoru ono nalazilo, izgubilo svoju namjenu. Odgovor na pitanje kada se to po prilici moglo dogoditi dat će možda stručna analiza izdvojenih ulomaka pitosa i moguća njegova rekonstrukcija.

6. U kanalu temelja na sjeverozapadnom dijelu gradilišta, na udaljenosti od 14,58 do 18,62 m od zgrade osnovne škole u pravcu zapada (Prilog I.), pri kopanju temelja presječena je po cjelokupnoj dužini i širini od 1,40 m mala antička vodosprema nepravilna pačetrovinasta oblika (Prilog VII.-VIII.; T. XI., 1.). Zidovi vodospreme, prosječne širine 40 cm, građeni su tehnikom uslojavanja poluobrađenog pačetrovinastog kamenja u čvrstu vapnenu žbuku. Unutrašnje lice zidova je ravno, a zatim radi nepropusnosti ožbukano (tragovi žbukanja sporadično su sačuvani, a stvarna debljine nije se dala ustanoviti). Vanjska strana zida nije ravno zidana budući da je vodosprema bila ukopana u zdravicu. Pri ranijoj nivelaciji terena zidovi vodospreme dijelom su razgrađeni, a dijelom zarušeni u nju, pa su sačuvani u visini 40-50 cm (4-5 prilično

vodoravnih redova uzidanog kamena). Dužina zidova s unutrašnje strane iznosi 2,78 (2,88) x 2,20 (1,86) cm. Podnica vodospreme izrađena je od crvenih mozaičnih kockica opeke veličine 1,8-2,5 cm. Uokolo stranica vodospreme, i osobito u uglovima, na spoju zidova i mozaičnog poda, čvrstom i finom hidrauličnom žbukom dobivena je nepropusnost. Površina mozaika iz istog je razloga zalivena tankim slojem smjese vapna i finog pijeska, a na gornjoj površini kockice nisu bile brušene.

Budući da je iskopom mehanizacijom u širini temelja uništena podloga mozaičnog poda, mogao se vrlo lijepo i točno utvrditi raspored slojeva i debljina podloge (Prilog IX.). Ispod kockica mozaika je dvoslojna žbukana podloga, koja se osim u debljini razlikuje u boji i sastavu. Gornja svjetlija (debljina 8 cm) vrlo čvrsta žbuka rađena je s primjesom sitnih zrnaca pijeska, dok donji sloj čini žbuka crvenkaste boje s jasno vidljivim komadićima zdrobljene opeke pomiješane s vapnom (debljina 14 cm). Slijedi sloj žbuke u koju je utopljeno sitnije kamenje (debljina 20 cm). Ispod tog sloja ustanovljene su male kockice opeke, približne veličine 2 cm, čvrsto povezane sa slojem žbuke koja se u debljini od 10 cm proteže u dubinu. Možemo pretpostaviti da je to prvotni nivo podnice vodospreme na koji je kasnije, moguće zbog propuštanja vode, nalegla podloga podnice koju smo zatekli istraživanjem. Ispod je, vjerojatno iz hidroizolacijskih razloga, još i sloj vodoravnih keramičkih pločica debljine 4 cm koje se iz čvrste smjese nisu dale u cijelosti izvaditi. Podloga završava slojem čvrste žbuke (debljina 11 cm) koja je nalegla na crvenicu, odnosno kamen živac u koji je vodosprema ukopana, a što se jasno uočilo nakon naknadnog iskopa mehanizacijom na južnoj i zapadnoj strani vodospreme. Slojevi žbuke pri dnu podloge, iako su vrlo kvalitetni i čvrsti, sadrže i nešto krupnija zrnca pijeska pomiješana s vapnom.

Pri čišćenju ispune vodospreme u materijalu preostalom nakon iskopa mehanizacijom uz zid B i D, osim šuta od urušenog kamenja zidova vodospreme i rastresite žbuke pronađena je i veća količina ulomaka amfora (izdvojeno je 20-ak ulomaka oboda, ručki i šiljaka amfora) te jedna okrugla opeka suspenzure hipokausta.

U iskopanom kanalu, zapadno od ostataka vodospreme, pokazali su se na tri mjesta ostaci zidova orijentirani u pravcu SZ-JI, tj. poprečno na kanal. Vizualnim pregledom ustanovljeno je da bi se bar u jednom slučaju moglo raditi o rimskodobnom zidu, a dva preostala, zbog nemarnijeg načina zidanja, pripadaju vremenu neke kasnije gradnje na ovom prostoru. Na dijelu kojim su se protezali u gradilište, uništeni su, a mogući su ostaci zabetonirani. Kasnije su još uništeni i zabetonirani dijelovi vodospreme, od koje su samo preostali zid D

(ispod električnog kabla) i ugao zidova A i B s neznatnom površinom mozaičnog poda.

Otkrivenu vodospremu i zidove u kanalu temelja za sada ne možemo povezati u prostoru. Sve što se nalazilo na prostoru gradilišta uništeno je i samo ostaje nada da će se jednoga dana istražiti prostor obližnjeg košarkaškog igrališta te tako dobiti kakvi-takvi podaci o urbanističkoj formi ovog dijela kupališnog prostora i namjeni pojedinih objekata.

7. Tijekom vršenja iskopa mehanizacijom u krajnjem sjeveroistočnom uglu gradilišta pokazali su se dijelovi većeg rimskodobnog objekta registriranog već pri gradnji temelja osnovne škole (Prilog I., Prilog X.).¹¹ Već pri prvom naletu mehanizacijom uništen je zid na južnoj strani bazena te većim dijelom podnica. Daljnju devastaciju spriječila je izvrsna čvrstoća gradnje. Odmah poduzetim istraživanjem, zbog obilne kiše i stalnog urušavanja materijala iz profila iskopa, nismo mogli pouzdano utvrditi dimenzije objekta, a drugi dan već je bilo kasno. Izvođač je, nastavljajući ustaljenu praksu uništavanja i kao da se na drugim dijelovima gradilišta nije imalo što raditi, "pikamerom" razbio dijelove bazena sve do temelja osnovne škole, a za dokumentaciju su ostali samo ostaci ostataka koji su se pružali oko temelja osnove škole i neznatno u sjeveroistočni profil iskopa.

Istraživanjem je utvrđeno da se, s obzirom na veličinu i neke druge građevinske detalje, možda i čak vjerojatnije radi o ostacima rimskodobnog bazena nego o vodospremi. Naime, uz sami temelj zida osnovne škole uočava se ugao koji čini hidraulična žbuka na spoju zida D i zida C, a u podnici se nazire trag koji bi mogao pripadati stepenici. Na žalost, pri gradnji temelja škole oštećen je ovaj dio objekta pa ne možemo biti posve sigurni u postojanje stepeništa koje bi odredilo namjenu ovog objekta kao bazena. Unutrašnje dimenzije, dobivene konstrukcijom, iznosile bi 8,80 x 6,30 m. Bazen je rađen tako da je ukopan duboko u zemlju crvenicu. Izvrsno se to pokazalo u sjeveroistočnom profilu iskopa. Zidovi su rađeni uslojavanjem poluobrađenog kamenja u čvrstu žbuku i sačuvani su u visini cca 0,50-0,80 m (zid D), odnosno 1-1,10 m (zid A) od nivoa podnice. S unutrašnje strane lice je zidova okomito, a neravnine su popunjene najprije slojem tanke, a zatim debele žbuke čija debljina pri spoju zidova A i B iznosi cca 20 cm. Budući da su zidovi bili ukopani, s vanjske strane kamenje zida nije okomito poravnavano pa je to razlog da debljina zidova varira od (češće) 1 m do (rijetko) 1,20 m. U podrumskim

¹¹ A. GLAVIČIĆ, *Izještaj arheološkog iskapanja...*, Senj. zb., 1973, 456-457.

prostorijama škole nalazi se amorfn masa kamenja povezanog čvrstom žbukom koja nedvojbeno pripada ovom objektu, odnosno zidu C koji je pri gradnji temelja škole uništen. Teško je na temelju sačuvanog dobiti prvotnu širinu zida C, no čini se da je on nešto širi i čvršći od ostalih zidova, a to je u svezi s ojačanjem dijela objekta izvedenog zbog prirodnog pada terena, odnosno najjačeg tlaka vode. Temelj zidova seže do dubine iskopa bazena.

Podnica bazena izrađena je od pločica opeke (veličina 11,5 x 8 x 2 cm) poslaganih okomito (na kant) u redove u obliku žitnog klasa, odnosno riblje kosti (*opus spicatum*) na sloj od bijele žbuke. Na spoju pločica i zidova, kako je to uobičajeno za gradnju takvih objekata, zbog nepropusnosti je hidrauličnom žbukom (ružičasta boja čvrste i fine žbuke jasan je dokaz da je vapno pomiješano sa stučenom opekrom) izvedeno zadebljanje na koje je okomito nalegao sloj debele žbuke nabačene na zidove. Sloj kvalitetne bijele žbuke ispod pločica ima debljinu od 6 cm, a zatim slijedi sloj prilično loše žbuke u kojem se jasno uočavaju i nešto veći komadići opeke. I dok su slojevi žbuke izvedeni iz hidroizolacijskih razloga, redovi sitnog kamenja zaliveni žbukom izvedeni su zbog nivelacije i čvrstoće gradnje (Prilog XI.; T. XII., 1.-2.)). Jasno se uočava način gradnje prvog sloja koji je nalegao na zemlju crvenicu, a ne na kamen živac, što je vjerojatno i razlog ovakvog temeljenja. Vodoravno je poslagano šest redova manjeg kamenja, ukoso posloženog, koji su zaliveni, a ne utopljeni u čvrstu žbuku u kojoj se sporadično nailazi na nešto veća zrnca pijeska. Pravilnost redova postignuta je gdje gdje malo debljim nanosom žbuke.

Bazen je, ako prihvatimo raniju pretpostavku da je to bila namjena ovog objekta, služio za hladnu kupelj jer nikakvi tragovi sustava za zagrijavanje nisu otkriveni. Isto tako, budući da je bazen gotovo u cijelosti nasilno razbijen, nije dokumentiran način dovoda vode u bazen, kao ni način ni mjesto gdje se ustajala voda nakon određenog vremena iz higijenskih razloga morala ispustiti. Prostorni odnos s drugim objektima uopće se ne može odrediti. Otkrivena vodosprema u podrumskim prostorijama ne može se povezati s bazenom, to više jer je niveleta njene podnice niža za cca 1,20 m od nivelete podnice bazena. Vjerojatno se, dakle, radi o objektu kupališnog kompleksa koji je služio za hladnu kupelj (*frigidarium*) u koji se ulazilo nakon prethodnog znojenja, a zatim odlazilo na daljnji tretman relaksacije i društvene zabave.

Propadanjem ili nasilnim rušenjem kupališnog prostora bazen je izgubio svoju prvotnu namjenu i možda je kasnije služio kao obična vodosprema. Iako još jednom naglašavamo da nismo mogli provesti stručna istraživanja, tu pretpostavku temeljimo na činjenici da se u materijalu koji je ispunjavao unurašnjost bazena gotovo nisu nalazili ostaci materijalne kulture (iznimno

rijetko i sporadično primijećeni su vrlo usitnjeni ulomci keramike koji su došli u ispunu pri kasnijoj nivelaciji terena), pa čak niti urušeno kamenje iz njegovih zidova. Sastav materijala ispune bazena isti je kao i sastav sloja iznad sačuvane visine zidova. To bi moglo značiti da se bazen i nakon propasti antičke Senije rabio kao objekt za kaptažu oborinskih voda i da se potpuno prestaje koristiti tek znatno kasnije, u preciznije neutvrđeno doba srednjovjekovnog Senja, kada se okolni prostor uređuje za hortikulturne ili neke druge namjene.

8. Već pri opisu nalaza iz rimskodobnog kulturnog sloja uz dokumentirani zid na "otoku" spomenuli smo nalaze nekoliko rimskih carskih novčića. Prije nekoliko godina prof. Ante Padjen donio je u Gradski muzej Senj i ostavio u pohrani desetak komada novca, među kojima je više rimskih, a koje je pronašao na Šteli.¹² Tijekom nadzora, uz otkrivene zidove koje smo pokušavali dokumentirati, ali smo zbog načina rada bili onemogućeni, pronađena su i dva kasnoantička novčića. Budući da spomenuti nalazi, poglavito iz kulturnog sloja na "otoku", osim dokumentacijske imaju i izvjesnu kronološku vrijednost, uz kratki opis, objavljujemo ih ovdje kao numizmatički dodatak Izvjješću.¹³

Klaudije, god. 41.-54.

Av. - ruka drži vagu; u polju ispod P N R, uokolo legenda TI CLAVDIVS CAESAR AVG (T. XV., 1.)

Rv. - u sredini veliko S C, legenda uokolo nečitka

AE, *quadrans*, težina 2,84 g., Štela, površinski nalaz.¹⁴

Antonin Pije, god. 138.-161.

Av. - ovjenčana lovorovim vijencom glava cara udesno, uokolo legenda ANTONINVS [AVG PIVS P P TR P XII]

Rv. - slon ide udesno, uokolo legenda [MVNIFICENTIA] AV[G COS III S C]

AE, as, težina 8,34 g, Štela, rimskodobni kulturni sloj na "otoku".¹⁵

¹² Premda nam je poznato da su još neki naši sugrađani pronašli na prostoru Štele "stare" novčiće, a možda ih još uvijek i posjeduju, prof. Ante Padjen je jedini koji je nesebično donio nalaze te tako omogućio stručnu analizu na temelju koje se dobivaju vrijedni podaci u proučavanju davne povijesti našega grada. Na primjermom postupku najljepše mu se zahvaljujemo.

¹³ Pri ranijim istraživanjima na prostoru Štele također se nailazilo na rimskodobne novce. O tome usp. Zdenka DUKAT - Ante GLAVIČIĆ, *Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice*, Senj, zb., 6, 1975, 167-198, te prije spomenute članke o rezultatima arheoloških istraživanja na Šteli.

¹⁴ Henry COHEN, *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain*, I, br. 73, reprint Graz, 1955. (dalje samo COHEN); David R. SEAR, *Roman Coins and their Values*, London, 1964. (dalje samo SEAR), br. 541.

¹⁵ COHEN, II, br. 565; SEAR, 1190. Nedavno mi je znanac pokazao brončani sestercij. Nestručnim čišćenjem oštećena je površina novca, osobito naličja na kojem se ocrtava ženski lik,